

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊՐՈՓ. ՄԱՐՐԻ ԿԱՐԾԻՔԸ

ՎՐԱՅԻՆ ԸՆԳԳԷՄ ՀԱՅՈՑ ՈՒՂՂԱԾ՝ ՎԷՃԻ ՄԱՍԻՆ.

Հասկանալի պատճառով «Արարատ»ը այս վեճի մէջ մասնակցել չէր կարող. բայց ի հարկէ նա ուրախ է, որ մի անկողմնակալ անձն, ինչպէս յարգելի պրոֆ. Մարրին է, լսելի է անում իւր կարող ձայնը (տ. „Новое Обозрѣніе“ № 4841 և 4842-ի մէջ զետեղուած „Грузинскій поэтъ Акакійъ оъ армянахъ“ յօդուածը):

Հիմեցողին թողնելով, որ ինքն անձամբ ծանոթանայ յօդուածի հրապարակական մասի հետ, մենք այստեղ առաջ կը բերենք միայն սոսկ ուսումնական մասը:

Վրացիք ասում են, թէ արդի հայերը ազգային անուն չունեն, ազգային պատմութիւն չեն ունեցել մինչև հայոց եկեղեցու բաժանուիլը պրաւոսլաւնի եկեղեցուց, իսկ Հայաստանի հնագոյն ժամանակների մասին հայոց պատմագիրների հաղորդածները լոկ միայն առասպելներ են: Երեւի այս խօսքերն առաւելապէս այն մտքով պէտք է հասկանալ, թէ ամենայն ազգի հին պատմագիրների պէս՝ հայոց առաջին քերթողներն ևս ազգային պատմութեան սկիզբը հրաշապատում նկարագրութիւններով են աւանդել: Բայց այս հայեացքը ոչ նոր է և ոչ անծանօթ՝ հայերին: Հայոց պատմութեան աղբիւրների բացասական քննադատութիւնը հսկայական քայլեր է արել եւրոպ. ուսումնականների աշխատութիւններով (Gutschmid, Baumgarten, Carrière), բայց աւելի ևս նոյն իսկ հայերի ձեռքով (Պատկանեան, Տաշեան, Դարագաշեան, Գալուստ միաբան, Խալաթեան): Բայց սոքա ամէնքը ոչ թէ ժխտում են հայոց ազգային պատմութիւնը, այլ ընդհակառակ նոր լոյս սփռելով՝ նպաստում են անոր հաստատութեան—աւելի հիմնաւոր ուսումնական ապացոյցներով:

Սակայն վրացիք ժխտելով հայոց ազգային պատմութիւնը, ուրեմն և քաղաքակրթութիւնը, կիսով չափ հետը ժխտում են և իւրեանց, վրացւոց, քաղաքակրթութիւնը: Վասն զի յայտնի է թէ հին ժամանակներում և մինչև ժ. դարը վրաց գրականութիւնը զգալի կերպով կրել է հայոց գրականութեան ազդեցութիւնը: Հերիք է յիշեցնել, թէ վրաց ս. գրոց առաջին թարգմանութիւնները հայերէնից են կատարուել, իսկ այս իրողութիւնը հաստատում են ոչ թէ հայերը, այլ այն ուսումնականները, որոնք ոչինչ մասն ու բաժին չունին հայ-վրացի վեճերի մէջ: Վրաց եկեղեցական գիրը, եթէ և Մեսրոբից հնարած չէ, գոնէ անշուշտ հայոց այբուբենի օրինակով է կազմուել, և ուրեմն, ըստ հնութեան, հայոց պատմագիրների հաղորդածները այս մասին՝ բնաւ չեն հակառակում իսկութեան: Եթէ իրենց քրիստոնէական քաղաքակրթութեան այսպիսի հանգամանքները, ինչպէս որ են եկեղեցական գիրն ու ս. Դիրքը, վրացիք ստացել են հայերից, տեսէք թէ ինչ պէտք է լինէր հայոց կրթութեան ազդեցութիւնը հին վրացիների վերայ, և մանաւանդ հէնց այն ժամանակ, երբ որ հայոց եկեղեցին ապրում էր ընդհանրականի հետ միեւնոյն կեանքով: Եթէ ուրեմն այն ժամանակներում հայք ազգային քաղաքակրթութիւն չեն ունեցել, յայտ է թէ վրացիք ևս, որ հայերից են փոխ առել կրթութիւնը, աւելի ևս ոչինչ չպէտք է ունենային: Իսկ այս բանը ոչ ոք երեւի չի ուզենայ պնդել:

Թէ հայերը զիտակցաբար թշնամութիւն են սնուցանում իւրեանց օրտի մէջ դէպի վրացիք, այս բանի ապացոյց են համարում սոքա՝ 596 թ. սահմանած Դուլինի ժողովի վճիռը, որով հայերին արգելուեցաւ որ և է հաղորդակցութիւն ունենալ վրացւոց հետ, բացի առևտրից:—Կարելի է առաջ բերել վրացւոց նոյն կարգի և աւելի ևս մոլեռանդ աններդաժմութեան դէպքեր դէպի հայերը, այլադաւանութեան պատճառով, և ոչ այսքան միայն այլ թէ վրացւոց կրօնաւորները ինչպէս են սրբապաշտել քրիստոնէական սրբութիւնները: Բաւական է յիշեցնել այն զոռելի տեսարանը, որ նկարագրուած է ժամանակագրութիւնների մէջ մի վեճի առթիւ, թէ որ հաւատը լուսագոյն է—

Հայոց թէ վրաց հաւատք: Պրօֆ. Մարրը ամառում է վրաց պատմագրի խօսքերը առաջ բերել, այլ միայն ցոյց է տալիս տեղը (Գիտ. ձեմարանի հրատարակութիւն վրաց բնագրի տ. մաս, երես 314—315 և Բրոսսէի Ֆր. թարգմանութեան ա. եր. 452—454): Այս էլ պէտք է աւելացնել, որ վերև ակնարկած արգելքը սահմանուել է ոչ թէ Դուինի ժողովում, այլ յիշվում է Արախամ կաթողիկոսի ընդհանրականի մէջ (տ. Մովսէս Ուտիացի, Մոսկ. 1860 եր. 215. Ուխտանէս Էջմ. 1871, եր. 130 և 136): Միթէ ապացուցի կարօտ է, թէ «Դուինի ժողովի» մատանփաթթան արգելքը երկու ազգերի ըստական գրգռման պատու է եղել և երբեք կարեւորութիւն չի ստացել, այժմ լոկ միայն հնախօսութեան համար նշանակութիւն ունեցող նիւթ է այն Նոյն իսկ վրաց գրականութեան մէջ շատ լաւ յայտնի է այս ուղղամտ հայեացքը (Ժորգանիա, Տարեգիրք վր. լեզուով, Տփլիս 1893 թ., եր. 313. Բաբրաձէ «Պրօֆ. Պատկանով և վրաց պատմութեան աղբիւրներ», վր. լեզուով, Տփլիս, 1884 թ., եր. 6—7):

Վրացիք զանգատվում են, թէ ըստ հայոց պատմութեան այնպէս է դուրս գալիս, իրր թէ վրացիք երբեք ինքնուրոյնութիւն չեն ունեցել:—Պրօֆ. Մարրն ասում է, թէ 13 տարի հայերէն է կարդում, 10 տարի ուսումնասիրում է հայոց հեղինակները, բայց ոչ մի հայոց պատմագրի, ոչ մի հայոց մատենագրի մօտ ոչ մի տեղ չի գտել, ուր վրաց ինքնուրոյնութիւնը այդչափ ծայրայեղութեամբ ժխտուած կամ ծաղրած լինի: Իսկ ընդհակառակն, եթէ հայոց հեղինակներ չլինէին, վրաց անցեալի մեծագոյն մասը յաւիտեանս ծածկուած պիտի մնար մութը խաւարով: Վրաց թագաւորների արժանիքների մասին, վրաց իշխանների քաջազորութեանց մասին խօսում են ոչ միայն հայ պատմագիրները, այլ և հայ ձեռագիրների յիշատակարանները: Եթէ այս բաները վրացիք չգիտեն, մեղքը իրանց անուսումնութեանն է, ուրիշ ոչ ոքի: Վրացոց համար խրատական պիտի լինի վրացի Բաբրաձէի կարծիքը, թէ իրանք մասամբ հայերին են պարտական, որ M. Brosset-ն սկսեց ուսումնասիրել վրաց զրպրութիւնը և եւրոպացիներին էլ շահագրգռեց:

Նա պատմում է. «Երբ որ 1822 թ. Փարիզում հիմնուեցաւ Ասիական ընկերութիւնը, անոր անդամներից մէկը, հռչակուած Ս. Մարտէնը, հաւաստիացրեց Նոյն ընկերութեան, թէ վրաստանը այնչափ էլ աղքատ չէ պատմական աղբիւրներով, որչափ որ կարծում են: Ս. Մարտէնը այս կարծիքը հիմնում էր եւրոպական զիտութեան հատուկոր ծանուցումների վերայ, բայց առաւելապէս հայոց յիշատակարանների տեղեկութիւնների վերայ, որ ինքը կատարելապէս ուսումնասիրել էր: Ս. Մարտէնի առաջարկութեամբ ասիական ընկերութեան հինգ անդամները սկսեցին հետազօտել վրաստանի պատմութիւնը, բայց ափսոս որ նոցանից շատերը շուտով վախճանեցան. կենդանի մնաց միայն Մարի Բրոսսէն, որ մեր (վրաց) պատմագրութեան վերաբերեալ իւր գործունէութիւնը 1837-ին Փարիզից Պետերբուրգ փոխադրեց:

Վրացիք երևակայում են, թէ հայոց պատմութեան մէջ ասուած է, իրր թէ հայերը վրացոց պարգեւել են Նոյն իսկ լեզու:—Հայոց պատմագիրների մօտ այդպիսի բան բնաւ չենք զրանում: Թերևս հայերից վրացիներին լեզու պարգեւելը ասելով պէտք է հասկանալ այն տեղեկութիւնը, թէ վրացիք սկզբում հայերէն են խօսել, ինչպէս որ հաղորդում է մի տարեգրութիւն: Բայց այդ ծանուցումը հաղորդուած է միմիայն վրաց տարեգրութեան մէջ (Գիտ. ձեմարանի վրացերէն բնագիր, տ. մաս, եր. 25 և 26. Brosset-ի Ֆրանս. թարգմ. տ. մաս, եր. 31 և 32), և եթէ հայոց գրականութեան մէջ ևս պատահում է այդպիսի տեղեկութիւն, այն ևս միմիայն վրացերէնից թարգմանած յիշատակարանն է հաղորդում (պատմութիւն վրաց, հայերէն լեզ., Վենետիկ, 1884, եր. 17 և 18. Brosset-ի Ֆրանս. թարգմ. Additions et Eclaircissements, 1851, եր. 6):

Վրացիք դժգոհ են, որ հայ ուսումնական Պատկանեանը ապացուցել է ուղեցել, թէ վրացիք պատմութիւն չեն ունեցել, թէ նոքա այն կարկատել են միայն Ժ. Դարում Վախտանգի ժամանակ, այն ևս հայոց առասպելներից: Եթէ այս խօսքով ուղեցել են ասել, թէ Պետերբուրգի համալսարանի հանգուցեալ պրոֆեսորը, ուստաց ուսումնականը, ծագմամբ

Հայն առաջինն է եղել, որ վրաց տարեգրութիւնները խիստ ուսումնական քննադատութեան է ենթարկել այդ յիշատակարանի խոշոր վերամանակութիւնները բաց է արել մի շարք իրողութիւնների անհնարաւորութիւնն է հաստատել որոնք անշուշտ յերկրուել են մասամբ հին անուանադրութեանց անտեղի մեկնութիւններից (որոնց օրինակը իրան յայանի էր հայոց աղբիւրներից ևս), մասամբ երեւի թէ օտարազգի հերոսները «վրացացնելուց» — որով ակնյայտնի ապացուցել է, թէ եւրոպական գիտութեան յայտնուած իւր ժամանակի վրաց տարեգրութիւնները մեծ հնութիւն չունին և անտարակոյս ժը. դարու հեղինակութիւն են, և թէ անոր աւելի հնադրոյն խմբադրութիւնը, որ առ այժմ յայանի է միայն հայոց թարգմանութիւնից, հազիւ թէ ժ. դարից հին լինի. եթէ ասում ենք ուղենային հանգուցեալ հայագիտի այդ վաստակները մասնացոյց անել, ապա առարկելու բան չկայ. թերեւ կարեւոր է այս միայն յիշեցնել, թէ նոյն իսկ վրացի Բաքրաձէն Պատկանեանից առաջ յայտնել է այն կարծիքը, թէ վրաց սկզբնական պատմութեան աղբիւրները մտացածին են (Кавказский календарь на 1858 год, եր. 405): Բայց Պատկանեանին մեղադրում են, թէ «հայ ուսումնականը», հայ զօլով, դիտմամբ ժխտում և անարդում էր վրաց անցեալը: Իսկ այս ճշմարտաւէտ չէ: Դնքնին հետեւում է, որ եթէ Պատկանեանը կամեցել է վրացիներին ստորացնել լուսաւոր աշխարհի առաջ, նա ուրեմն հայոց յիշատակարանները քննադատելիս՝ պէտք է խուսափել բացասական վերաբերութիւնից: Իսկ յայտնի է, որ գիտնական Պատկանեանը՝ թէ և հայ հաւասար չափով անողորմութեամբ է քննադատել թէ հայերի և թէ վրացիների պատմական յիշատակարանները: Բաւական է միայն յիշեցնել, թէ «հայ ուսումնական» Պատկանեանը հայոց մատենադրութեան պարծանք Խորենացու գէմ աւելի անգութ խոստութիւն է բանեցրել, քան վրաց տարեգրութիւնների դէմ:

Վրաց գրականութեան մէջ լսվում է, թէ հայոց թերադրութեամբ Գրէնը հրապարակաւ յայտնել է, որ Թամար թագուհին զահէ բարձրացել հայոց և օսեթների ծածուկ հնարագիտութիւններով, իսկ այն ժամանակ, (ԺԲ.

դարում), վրացիք լոկ մի աննշան, անխորհուրդ ամբոխ էին զուրկ ամենայն նշանակութիւնից: — Ի՞նչ արժէք ունի Գրէնը, որ տեղից իմացուեցաւ, որ Գրէնը հանդէս է եկել հայոց թերադրութեամբ. միթէ հայոց համար փառ է, թէ իրանց նախահայրերը վրաց ոստանի մէջ դաւադրիչ են եղել. և ինչո՞ւ միայն հայերն են դատապարտվում և ոչ հետը նաև օսեթները: Այս հարցերին պատասխան տալը՝ դատապարտողները պիտի դժուարանան:

Միթէ հայոց մամուլը չի՞ ձգտում ապացուցանել իբր թէ վրաց լեզուն այնքան աղքատ է, որ բարդ մտքեր արտայայտելու կարողութիւն չունի, և իբր թէ վրացիք նոյն իսկ բառերը հայերէնից են փոխ առել, մինչդեռ եւրոպական ուսումնականները հակառակն են հաստատում (? — այս հարցականը պ. Մարրին է): — Պ. Մարրը պնդում է, թէ այդպէս վայրենի ձևով արտայայտած մտքեր իրան չեն հանդիպել հայոց մամուլի մէջ: Իսկ թէ վրացիք հայերէնից բառեր են փոխ առել — այս մի իրողութիւն է, որոյ գիտնի պատիւը հայերին չի պատկանում: որովհետեւ հայոց բառերի զոյութիւնը վրացերէնի մէջ խոստովանել և ցոյց են տուել այնպիսի վրացիք, ինչպէս որ են ժ. դարու մատենագիր Սարա Սուլխան Օրբելեանի և ԺԹ. դարու բառագրոց յօրինիչ Չուրի-նով: Ամօթ էլ չէ, եթէ մի լեզու ուրիշից բառեր է փոխ առնում և իւրացնում. այդ մի նշան է, որ լեզուն կենսունակ է: Վրացերէնն էլ հայոց լեզուի վերայ ազդել է. իրանք հայերը այդ բանը չեն ծածկում: Մխիթարեանները ամենայն յօժարութեամբ այդպիսի բառեր նշանակում են իրանց մեծագործ բառարանի մէջ, եթէ միայն իրանց այդ բանը յայտնի է լինում: Պրոֆ. Մարրը յարակցում է, թէ ինքըն անձամբ համոզուել է, որ վրացերէնը առաջնակարգ կարեւորութիւն ունի հայոց լեզուի պատմութիւնը լուսարանելու համար: Բայց այս խնդիրը սոսկ ուսումնական խնդիր է, որ հայերը վարժուել են որոշել ազգային խնդիրներից, և աներկիւզ կը լսեն ճշմարտութիւնը, երբ որ գիտութիւնը հրապարակ հանէ:

«Հայերը վրաց տաճարներից և վանքերից քերել են վրացերէն արձանագրութիւնները և «Դաւիթների ու Բագրատների» տեղ գրել են

«Արշակներ և Մարշակներ»։ Այս խօսքերը պրօֆ. Մարրին առաւելապէս այն պատճառով են վրդովեցնում որ նկարագրած բարբարոսական վարմունքի մի անհաւատալի և չստուգուած դէպք լուսամիտ վրացիք ընդհանրացնելով՝ բոլոր հայերին հօշակում են բարբարոս։ Սկըսելով հայոց գոեհիկ ժողովրդից, նա վկայում է, թէ հայ գոեհիկը, հենց որ մի տառ նկատեքարի մէջ փորագրած, այն համարում է սրբութիւն, և ամենայն բարեպաշտութեամբ է վերաբերում այդպիսի սրբութեան, ինչ լեզուով որ դրած լինի։ Այս նա հաստատում է բազմիցս իւր աչքի տեսածներով, իսկ հայոց լուսամիտ դասակարգի մի համակրելի յատկութիւն է համարում այն հանգամանքը, որ նա հասարակութեան աղ և առաջնորդ գոյով պատկուանօք է վերաբերվում դէպի ամենայն հնութիւն, լինի այն օտարինը թէ իւրը, նա յարգում է ամեն ազգի արձանագրութիւնները։ Վրաց արձանագրութիւնները հայ ուսումնական կրօնաւորները խնամով ժողովել և տպագրել են, և աւելի առաջ, քան իրանք վրացիք, հայոց այսպիսի սիրայօժարութիւնը ապացուցանում են Գիտ. ձեւ. հրատարակութիւնները, զոր օր. *Inscriptions georgiens etc. recueillies par le Pere Nersès Sarguisian et expliquées par M. Brosset, St. Pétersbourg, 1864.* Պրօֆ. Մարրը, իրեն ականատես, իւր ձանադարհորդութիւնից սրտաշարժ օրինակներ է բերում նոյն բանը կրկին և կրկին անգամ հաստատելու համար։ Հայոց ուսումնական շրջանում էլ այդ ազգային ինքնագիտակցութեան դարգացման աստիճանի լաւագոյն ներկայացուցչի մէջ էլ, նկատվում է ոչ միայն նոյնչափ ներողամտութիւն, այլ և փոյթ, թէ յորում է երեւցել վրաց ազգեցութիւնը հին հայոց կենաց վերայ։ Զօր օր. ոչ թէ վրացին, այլ հայ ուսումնական ծաշեանն է լուսարանել իւրօրսանն, թէ ինչ նշանաւոր գեր է կատարել հայոց դրականութեան մէջ մի վրաց բնագիր, որ վերաբերում է յոյն մատենագիր Պրոկղի փիլիսոփայական գրուածքին և որ միջին դարերում ահագին կարեւորութիւն է ունեցել։

Ի վերջոյ մնում է մեզ խորին շնորհակալութիւն յայտնել յարգելի պրօֆ. Մարրին, որ չի զլացել իւր ուսումնական հմտութիւններով լոյս և խաղաղութիւն սփռել պղտորութեան մէջ։

Ս. Մ.

ԲԱՐՁՐ. ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ
ՀԵՌԱՆՈՐ ԱՐԵՒՄՈՒՏՏՈՒՄ,
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻՆ ԿԱՅՈՒՄ:

Դեռ շատ ժամանակ չէ անցել այն օրից, երբ Ամերիկայի հեռաւոր արեւմուտքը ներկայացնում էր կատարելապէս մի վայրենի կրկիր, որտեղ համարձակվում էին միայն շատ քիչ արկածախնդիր մարդիկ մտնել։ Այժմ Ամերիկացիք մեծ արագութեամբ այդ անպատաները մարդարնակ են դարձնում, քաղաքակիրթ աշխարհի կարգերն այնտեղ փոխադրելով։ Գուցէ շնորհիւ այն բանի, որ անմարդարնակ տեղերում գոյութեան կռուի դժուարութիւնը աւելի միացեալ ոյժեր էր պահանջում, թող չտալով սեպհական ոյժերի վերայ վստահանալու, այդ կարգերից շատերը Ամերիկական արեւմուտքում աւելի բարդաւաճեցին քան թէ արեւելքում։ Այդ կարելի է ասել օրինակ ժողովրդական կրթութեան գործի կազմակերպութեան համար։ Ամերիկական նահանգներում ոչ միայն ձրի է սկզբնական կրթութիւնը, այլ շատ անգամ և ամբողջ կրթութիւնը, սկսած մանկական պարտիզից մինչև համալսարանը։ Այստեղ ամեն կողմերում կարելի է դանել հաստատութիւններ միջնակարգ կրթութեան համար, որտեղ ընդունում են անվարձ, ըստ պատշաճին պատրաստած մանուկների։ Զկայ նոյնպէս ոչ մէկը այդ նահանգներից, որ չունենայ իւր համալսարանը, որտեղ ուսանողներից կամ ուսման վարձ բոլորովին չէ պահանջուում և կամ պահանջուում է շատ քիչ։

Ժողովրդական կրթութեան գործի յարմար կազմակերպութեան և ամերիկական նահանգների այս խնդրում յոյց տուած եռանդուն գործունէութեան մի կենդանի նկարագիր բնծայում է Կոլորադո ուսուցչապետ Զ. Ռուսսելը «Համալսարանը Կոլորադոյում» վերնագրի ներքոյ։

Սորանից 40 տարի առաջ նոյն իսկ քաղաքակրթուած Ամերիկան շատ քիչ բան զիտէր այն դաւառի մասին, որն այժմ Կոլորադո անունն է կրում։ Միայն այսքանը զիտէին, որ քաղաքակրթութեան արեւմտեան սահմանից մինչև ապառաժոտ լեռները ձգուում է մի անմշակ, ընդարձակ դաւառ, որ քարաէզներում «Ամերիկայի մեծ անապատ» անունն է կրում։ Բայց 1859 թ. յետոյ դորժը շատ շուտք փոխւում է, երբ Պայսի Պիկի մօտ ոսկու հարուստ մի հանք է գտնուում։ Այդ ժամանակից սկսած ոսկի փնտռողների մի մեծ հոսանք սկսուեց, որոնց մեծ մասը մնաց հենց այնտեղ, որտեղ